

ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН СПАДКУВАННЯ У ДОГОВОРАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ГРЕКАМИ

У статті розглядається таке джерело в регулюванні цивільно-правових відносин в Київській Русі як договори Русі з греками. Основну увагу зосереджено на питанні щодо можливості починати історію розвитку правового регулювання у спадкових відносин в Україні з зазначених договорів.

Ключові слова: спадкування, договір, візантійське право, боярин.

У сучасних умовах вирішального значення набуває пошук нових концептуальних підходів до проблеми врегулювання відносин спадкування, що тягне за собою необхідність перегляду ряду базових юридичних концепцій і теорій, вибору нових для сучасної України основ правового регулювання спадкових правовідносин. Це робить неминучим перегляд стратегії й визначення сутнісних ознак процесу розвитку цих відносин, а також їх якомога більш ефективного правового опосередкування.

Метою цієї статті є визначення місця договорів Русі з греками в системі джерел спадкового права Київської Русі.

Інститут спадкування отримав значне висвітлення в українській цивілістичній науці. Варто зауважити, що історичні дослідження цього інституту в сучасний період є досить рідкими, і мало доступними.

Теоретичною базою для роботи над статтею стали праці дореволюційних вчених Д.Я. Самоквасова, Н.А. Лавровського, І. Губе, К.Д. Каверіна, К.А. Неволіна, П.П. Цітовича, Ф. Вітте, В.Н. Нікольського, М.Ф. Владимирського-Буданова, радянських та сучасних вчених Б.Д. Грекова, О.П. Каждан, Г.Г. Литаврина, С.М. Каштанова, М.І. Корнєвої-Петрулан, В.Є. Рубаника.

Одними з перших достовірних відомостей про врегулювання відносин спадкування у давньоруській державі традиційно вважаються договори Русі з Візантією. Процеси соціально-класового розшарування давньоруського суспільства і формування верстви великих власників активно почали розвиватися ще наприкінці IX – на початку X ст., тому вже у договорах – 907, 911, 944 і 971 рр. (хоча у договорах Олега містяться й посилання на договір 865 р. – тобто, укладений ще Аскольдом [1]) згадуються «світлі» і «великі князі», «князі», «великі бояри», «бояри». Б.Д. Греков з цього приводу писав: «Сейчас мы

можем не сомневаться, что все эти знатные и облеченные властью «мужи» были крупными землевладельцами. И, что особенно важно для нас сейчас подчеркнуть, – землевладельцами не со вчерашнего дня, а имеющими свою длительную историю, успевшими окрепнуть в своих вотчинах» [2; с. 524].

Деякі дослідники, поділяючи наведену точку зору Б.Д. Грекова, вважали, що це є свідченням на користь існування інституту права приватної власності у Київській Русі вже в період договорів із греками [3, с. 17-22]. При цьому ними ставилася під сумнів точка зору Д.Я. Самоквасова, який, вивчаючи це питання, спеціально наголосив, що «...в источниках не имеется указаний на существование института частной ... собственности у наших предков эпохи договоров с Греками» [4, с. 187].

Звернення до цих пам'яток і їх аналіз неминуче ставлять питання про рецепцію візантійського права і застосування його приписів і норм на слов'янському ґрунті, а також про вплив на врегулювання відносин спадкування у східних слов'ян правових систем інших народів, з якими вони так чи інакше контактували.

Першими законодавчими пам'ятками, якими було покладено початок врегулюванню відносин спадкування у слов'ян, прийнято вважати договори Русі з греками 907, 911, 944, 971 рр. Як зауважували А.П. Каждан і Г.Г. Литаврин, «...славяне вступили в соприкосновение с Восточной Римской империей, когда у них еще не сложилось классовое общество, а эксплуатация рабов носила патриархальный характер. Война, которую прежде вели для того, чтобы отомстить за нападение соседей, стала промыслом, обогащала знать» [5, с. 40].

М.О. Лавровський доводив, що текст русько-візантійських договорів був перекладений на руську мову з грецької; списки з них, скріплені

сторонами, мали рівну силу і достовірність з оригіналами [6, с. 48]. С.М. Каштанов встановив, що умови договорів вироблялися спільно руською і візантійською сторонами відповідно до інструкцій своїх правителів, але на базі візантійської канцелярської практики, особливостями якої й пояснюється архітектоніка тих текстів, які дійшли до нас [7, с. 215].

І.Губе [8], І.Д. Беляев вбачали у цих і наступних договорах Русі з греками «начало чисто русского закона о наследовании» [9]. З такою точкою зору не погоджувалися К.Д. Кавелін [10], К.О. Неволін [11], П.П. Цитович [12], В.М. Нікольський [13].

Дещо згодом М.І. Корнеєва-Петрулан висловила припущення, що списки договорів Русі з Візантією мали не юридичне, а символічне значення, представляючи верховних правителів країн, між якими укладався договір, і слугували засвідченням їх особистої вірності договору [15, с. 274-275]. Іншої точки зору дотримувався Р.Л. Хачатуров, зазначаючи, що «...рассматриваемые договоры не только юридически оформили, но и оказали активное влияние на международные отношения между Древнерусским государством и империей» [16, с. 105].

Звернення до тексту договору 911 р., який по суті є доповненням і розвитком договору 907 р., дозволяє віднайти у ньому три статті, з приводу яких цілком можливо вести мову як про майнові відносини взагалі, так і про відносини власності і спадкування в період до Руської Правди: 1. «Аще кто умреть, не урядивъ своего имения, ци своихъ не имать, да возвратитъ имение к малымъ ближникамъ в Русь». 2. «Аще ли сотворитъ обряжение, да таковой возьметъ уряженное его, да наследитъ ю отъ взымающихъ куплю Руси, отъ рахличныхъ ходящихъ въ греки и должникащихъ». 3. «Аще ли убежитъ сотворивший убийство, да аще ли есть имовитъ, да часть его, сиречь иже его будетъ по закону, да возьметъ ближній убисеннаго, а и жена убившаго, да имать, толицемъ же пребудеть по закону» [17, с. 12].

На підставі цих статей була створена цілісна, достатньо повна система руського права спадкування, про яку, як зауважував П.П. Цитович, «...нет и помину во все время отъ договора съ греками до Русской Правды последней редакци, т.е., около трёхъ столетій» [18, с. 222]. Згідно з цією системою поглядів вирізнялися чотири принципові моменти:

1) Неначеб то договір Олега знає і проводить різницю між спадкуванням за заповітом і за законом, надаючи перевагу першому;

2) у договорах остаточно утвердилася та догма, що до спадкування закликалися лише

спадкоємці, які визначалися на сімейних заповітаннях;

3) той, хто помирає, був вільний у своїх передсмертних розпорядженнях щодо належного йому майна; звідси слідувало, що суб'єктивна воля визнавалася безмежною і безумовною;

4) визнавалася певна доля у майні, яка в обов'язковому порядку належала до спадкування дружиною померлого, а також недоторканість її приданого, а може – і віна.

Синтез і консолідація існуючих варіантів перекладу зазначених статей, проведені автором, дають у своїй сукупності наступне:

1. Якщо хтось із тих, хто працює (перебуває на службі) у Візантії, у християнського царя, помре, не зробивши розпоряджень щодо свого майна, і не буде при ньому нікого із своїх, то цар зобов'язаний повернути означене майно у Русь близьким померлого.

2. Якщо помираючий зробить розпорядження, тоді майно візьме той, кому воно повинне бути передане згідно з розпорядженням померлого, а спадкує той, хто записаний спадкоємцем, й отримає спадщину через тих, хто торгує у Візантії і має майнові справи там.

Отже виходить, що обидві статті мають перед собою наступний випадок: русин помирає у Візантії, не маючи при собі нікого із своїх, – кого б не розуміти під цими «своїми». Зауважимо, що подібне траплялося дуже часто із тими шукачами пригод, які з Русі прямували на службу до Візантії.

Природно, виникало питання: як при цьому чинити із майном померлого? Майно це вважалося майном варвара, і за візантійським правом, мало належати претензіям візантійського фіска. Це суперечило інтересам русичів, і їм для захисту своїх майнових прав належало вжити якихось заходів. Саме такі заходи і були вжиті договором Олега. В.М. Нікольський, який докладніше за інших авторів розглядав проблеми спадкування майна у договорах Русі з греками, зокрема писав: «Вопросъ для Олега настояль только относительно русовъ, служившихъ у християнского царя, которые необходимо делались временными его подданными. Для этого Олегъ вводитъ въ свой договоръ обычное севернымъ народамъ постановленіе, подобное темъ, какія существовали въ Исландіи, но которое подъ влияніемъ византійскихъ понятій и языка получило видъ узаконенія о наследстве по закону и завещанию» [19, с. 129]. На цей же момент звертав увагу й М.М. Лавровський [20, с. 76-77].

«Договори, – відзначав М.М. Лавровський, – писались греками, какъ народомъ грамотнымъ,

потомъ были переведены на славянскій язык. У славян не только не было выражений, но даже понятій о многихъ изъ техъ предметовъ, о которыхъ пришлось варягамъ толковать с греками» [21, с. 306]. Звідси, очевидно, можна вважати, що один і той же вираз для греків, варягів і слов'ян міг мати зовсім різний смисл і значення, оскільки кожний народ розумів його за своїми уявленнями і згідно з своїм власне побутом. Не слід, мабуть, полишати поза увагою і той суттєвий момент, що списки цих договорів з'явилися не раніше XIV-XV ст., і що першопочатково мова їх написання була церковнослов'янська, а руською мовою тексти договорів були викладені тільки наступними переписувачами.

Характерним для договору 911 р. є й те, що наведені статті стосуються лише варягів, які знаходилися на службі у Візантії; осіб же, які потрапляли до Візантії за інших підстав, – наприклад, при веденні торгівлі, – договір Олега зовсім не торкається: ці особи не ставали тимчасовими підданими Візантії і стосовно них порядок спадкування майна виглядав по-іншому. Майно, яке залишалося після того із іноземців, хто помирає у Візантії без родичів, перш за все діставалося його єдиномісцем, товаришам, котрі затим передавали його при першій же можливості законним спадкоємцям померлого [22, с. 221-222]. Якщо ж єдиномісців не виявлялося, то до отримання такого майна закликалися місцеві жителі, котрі зобов'язані були оцінити це майно, зберігати, отримуючи за зберігання доходи від майна, і, нарешті, повернути законним спадкоємцям, якщо такі віднайдуться. Така видача майна, як відмічав В.М. Нікольський, була зумовлена явкою самих спадкоємців, і здійснювалася не для всіх народів однаково сприятливо, будучи залежною від того, у яких відносинах із ними перебувала Візантія [22, с. 222].

Таким чином, аналіз як самих постанов договорів Русі з греками, так і висловлюваних в науці точок зору стосовно їх оцінки щодо можливості використання для вивчення історії спадкового права, дає можливість стверджувати, що не можна цю історію вести від зазначених договорів. По-перше, вона не може починатися десь за межами руської землі – оскільки, як відомо, територією дії цих договорів виступала перш за все Візантія. По-друге, пам'ятки ці не є документами власне руського права, і тому той факт, що в деяких із постанов договорів містяться приписи щодо спадкування майна, можуть виступати лише приводом, але аж ніяк не матеріалом для того, щоб робити які-небудь припущен-

ня чи здогади про порядок розпорядження майном у русичів до Руської Правди. Усуваючи договори Русі із греками із історії руського спадкового права, вважаємо, що початковим етапом у правовому врегулюванні відносин спадкування на Русі виступала саме Руська Правда, приписами якої і було вперше зафіксовано існуючий у східних слов'ян за їх звичаями і юридичними традиціями порядок врегулювання спадкових відносин разом із новелами, привнесеними туди законодавчою діяльністю князівської влади й судовою практикою.

Зазначені вище статті договорів якщо і відносяться до спадкування, то хіба що як визначення, які мають охоронні властивості, а не як приписи матеріального порядку: вони зовсім не мають на меті визначити відношення спадкування за заповітом до спадкування за законом чи встановити коло осіб, які закликаються до спадкування, і порядок їх допущення. Ці статті встановлюють винятковий порядок збереження майна осіб військового (служилого) стану, які померли на чужині за відсутності їх родичів.

Перспективою подальших досліджень є аналіз у наступних статтях змін, що відбувалися в правовому регулюванні відносин спадкування в українських землях у середні віки та новий час.

Література

1. Рубаник В.Є. Вплив європейських правових систем на зародження і становлення інституту права власності в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – №3(18). – 153 с.
2. Греков Б.Д. Генезис феодализма в России // Киевская Русь. – М.-Л.: АН СССР, 1953. – 524 с.
3. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. – Харків: Легас, 2002. – 22 с.
4. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право: Лекции 1902/1903 академич. года. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1903. – 187 с.
5. Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и южных славян. – М.: Госполитиздат, 1958. – 40 с.
6. Лавровский Н.А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – СПб., 1853. – 48 с.
7. Капитанов С.М. О процедуре заключения договоров между Византией и Русью в X в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М.: Наука, 1972. – 215 с.

8. *Губе И.* История древнего наследственного права у славян // Сборник исторических и статистических сведений о России и народах, ей единовременных и единоплеменных. – Т.1. – М.: Изд-во Д.В., 1845. – 97 с.
9. *Беляев И.Д.* О наследстве без завешания. – М.: Тип. Мамонтова и К°, 1858. – 8 с.
10. *Кавелин К.Д.* Взгляд на историческое развитие русского порядка наследования и сопоставление теперешнего русского законодательства об этом предмете с римским, французским и прусским. – СПб., 1860. – 267 с.
11. *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. – Т.5. История российских гражданских законов. – Ч.3. Кн.2. Об имуществах. – Разд.3. О правах на действия лиц; Разд.4. О наследстве. – СПб.: Тип. Э.Праца, 1858. – 524 с.
12. *Цитович П.П.* Исходные моменты в истории русского права наследования. – Харьков: Университетская тип., 1870. – 169 с.
13. *Никольский В.Н.* О началах наследования в древнейшем русском праве. – М.: Тип. Мамонтова и К°, 1859. – 373 с.
14. *Корнеева-Петрулан М.И.* К изучению состава и языка договоров русских с греками // Ученые записки МГУ. – М., 1952. – Вып.150. – 275 с.
15. *Хачатуров Р.Л.* Становление права. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – 105 с.
16. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Христоматия по истории русского права. – Вып.1. – Изд. 4-е. – СПб.: Издательство Н.Н. Оглоблина, 1889. – 20 с.
17. *Цитович П.П.* Исходные моменты в истории русского права наследования. – Харьков: Университетская тип., 1870. – 12 с.
18. *Никольский В.Н.* О началах наследования в древнейшем русском праве. – М.: Тип. Мамонтова и К°, 1859. – 222 с. – Прим.1.
19. *Лавровский Н.Н.* О византийском элементе в языках договоров русских с греками. – СПб., 1853. – 129 с.
20. *Лавровский Н.Н.* О византийском элементе в языках договоров русских с греками. – СПб., 1853. – 77 с.
21. *Мишулин А.В.* Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // Вестник древней истории. – М., 1939. – №1(6). – 306 с.
22. *Никольский В.Н.* О началах наследования в древнейшем русском праве. – М., 1859. – 222 с.

С.Г. Трифонов

Урегулювання отношений наследования в договоры Киевских Русей с греками.

Речь в статье идёт о таком источнике в регулировании гражданско-правовых отношений в Киевской Руси как договоры Руси с греками. Основное внимание сосредоточено на вопросе относительно возможности начинать историю развития правового регулирования наследственных отношений с указанных договоров и причин этого.

S.G. Trifonov

Relations settlement agreement inheritance in Kievan Rus greco.

The article is devoted such source in regulation of civil-law relations in the Kiev Russia as contracts of Russia with Greeks. The basic attention is concentrated to a question concerning possibility to begin history of development of legal regulation of hereditary relations from the specified contracts and the reasons of it.